

KERESNI AZ ÚJAT
SZÜNTELEN...

Metszéspontok

Az ELTE PPK
és a L'Harmattan Kiadó közös sorozata

Sorozatszerkesztő
Fehérvári Anikó

KERESNI AZ ÚJAT SZÜNTELEN...

TANULMÁNYKÖTET
HALÁSZ GÁBOR TISZTELETÉRE

Szerkesztette
RÓNAY ZOLTÁN
FAZEKAS ÁGNES
HORVÁTH LÁSZLÓ
KÁLMÁN ORSOLYA

ELTE PPK – L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2022

Szerkesztette
Rónay Zoltán, Fazekas Ágnes, Horváth László, Kálmán Orsolya

Szerzők
Antoni-Alt Petronella, Balázs Judit, Baráth Tibor, Czető Krisztina, Cserekye Erzsébet,
Csizér Kata, Dobrova Zita, Dorner Helga, Fazekas Ágnes, Fehérvári Anikó,
Gordon Győri János, Horváth László, Cuan Hundermar, Imre Anna, Nato Japhiasvili,
K. Nagy Emese, Kálmán Csaba, Kálmán Orsolya, Káplár-Kodácsy Kinga, Keczer Gabriella,
Kopp Erika, Kovács István Vilmos, Helena Kovacs, Kováts Gergely, Kozma Borbála,
Kozma Tamás, Lannert Judit, Lénárd Sándor, Pálvölgyi Lajos, Pesti Csilla, Rapos Nóra,
Réthy Endréné, Rónay Zoltán, Saád, Judit, Vasileios Symeonidis, Széll Krisztián,
Szivák Judit, Ugrai János, Urbán Krisztn, Varga Attila

Lektorálták
Ádám Anetta, Bajzáth Angéla, Fazekas Ágnes, Fehérvári Anikó, Horváth László,
Kálmán Orsolya, Kersánszki Tamás, Kopp Erika, Rausch Attila, Rónay Zoltán,
Setényi János, Széll Krisztián

ISBN 978-963-414-918-7

Felelős kiadó

Olvasószerkesztő
Tördelés: Kállai Zsanett
Borítóterv: Kára László
Borítófotó ©
Nyomás és kötés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

© Rónay Zoltán, Fazekas Ágnes, Horváth László, Kálmán Orsolya 2022
© L'Harmattan Kiadó, 2022

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.	9
-----------------	---

I. RÉSZ OKTATÁSKUTATÁS

LANNERT JUDIT VOLT EGYSZER EGY JELENTÉS – A <i>Jelentés a magyar közoktatásról</i> című kötetek története	15
BALÁZS ÉVA HAZAI ISKOLARANGSOROK – a HVG középiskolai rangsor különszáma	32
FEHÉRVÁRI ANIKÓ – SZÉLL KRISZTIÁN MÉLTÁNYOSSÁG AZ OKTATÁSBAN.	54
KOZMA TAMÁS KOMPARATÍV TANULÁSKUTATÁS: ÚJ KIHÍVÁSOK.	72
UGRAI JÁNOS ÁGENSEK, STRUKTÚRÁK ÉS A PÁRHUZAMOS ÉLETVILÁGOK – Miért szükséges az iskolavárosok és a felekezeti kultúrrégiók neveléstörténeti vizsgálata? . . .	80
IMRE ANNA TANÓRÁN KÍVÜLI TANULÁS ÉS IMPLEMENTÁCIÓ AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁKBAN	96
RÉTHY ENDRÉNÉ A MOTIVÁCIÓ ÉRTELMEZÉSÉNEK ALAKULÁSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TANULÁSI MOTIVÁCIÓ VÁLTOZÁSÁRA.	125

II. RÉSZ FELSŐOKTATÁS

KECZER GABRIELLA – KOVÁTS GERGELY – RÓNAY ZOLTÁN INNOVÁCIÓK A FELSŐOKTATÁS-MENEDZSMENTBEN? – Az egyetemvezetés trendjei és a hazai megoldások	153
---	-----

6 TARTALOMJEGYZÉK

ORSOLYA KÁLMÁN – CUAN HUNDERMARK – NATO JAPHIASVILI BORBÁLA KOZMA – JUDIT SAÁD FOOD FOR THOUGHT: A reflective discourse on project-based learning in the MARIHEprogramme, a PBL initiative and partnership around the table.	181
KOPP ERIKA – PESTI CSILLA TANÁRKÉPZÉSI CURRICULUMOK NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTÁSA	207
BARÁTH TIBOR – FAZEKAS ÁGNES STRATÉGIAI KÉRDÉSEK A VEZETŐKÉPZÉS VILÁGÁBAN – A Közoktatási Vezetőképző és Továbbképző Intézet két és fél évtizede	227
HORVÁTH LÁSZLÓ AZ EGYETEMI ÉS A SZAKKOLLÉGIUMI TANULÁSI ÉLMÉNNYEKKEK VALÓ ELÉGEDETTSÉG ÖSSZEHAJONLÍTÁSA A SZERVEZETI KULTÚRA TÜKRÉBEN.	253
PÁLVÖLGYI LAJOS – KOVÁCS ISTVÁN VILMOS HALLGATÓI PARTNERSÉG KORSZERŰ VÁLLALATIRÁNYÍTÁSI MEGVILÁGÍTÁSBAN.	269

III. RÉSZ INNOVÁCIÓ

K. NAGY EMESE: A STANFORD TEACHER EDUCATION PROGRAM ÉS A KOMPLEX INSTRUKCIÓS PROGRAM JELENLÉTE A MAGYAR PEDAGÓGUSKÉPZÉSBEN.	299
LÉNÁRD SÁNDOR – CZETŐ KRISZTINA – ANTONI-ALT PETRONELLA A PEDAGÓGUSOK FOLYAMATOS SZAKMAI FEJLŐDÉSI MODELLJEINEK VIZSGÁLATA – egy iskolai esettanulmány eredményei	310
VARGA ATTILA FENNTARTHATÓSÁGRA NEVELÉS ÉS OKTATÁSEFEJLESZTÉS	333

IV. RÉSZ SZAKMAI FEJLŐDÉS ÉS TANULÁS

KÁPLÁR-KODÁCSY KINGA – DORNER HELGA AZ ISKOLA-EGYETEM PARTNERSÉG ÉS A MENTORI GYAKORLAT ÖSSZEKAPCSOLÓDÁSÁNAK LEHETSÉGES DIMENZIÓI	343
DOBROVA ZITA – SZIVÁK JUDIT PEDAGÓGUSNAK KÉSZŰLŐ HALLGATÓK, ILLETVE PEDAGÓGUSOK TANULÁSÁNAK EREDMÉNYEI A SZAKMAI KÖNYVKLUBOKBAN	360
SZIVÁK JUDIT – URBÁN KRISZTÁN – RAPOS NÓRA A REFLEKTÍV GONDOLKODÁS ÉS A SZERVEZETI TUDÁS FEJLESZTÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI A MAGYAR MESTERPEDAGÓGUSOK PROGRAMJAIBAN	379

GORDON GYŐRI JÁNOS – CSEREKLYE ERZSÉBET NYUGDÍJAS TANÁROK MINT MAGÁNTANÁROK A tanítás tanulásának és a szakmai énkép alakulásának egy másik kontextusa	400
KÁLMÁN CSABA – CSIZÉR KATA IDEGENNYELV-TANULÁSI TAPASZTALATOK VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGON– két interjúkutatás összehasonlítása.	432
VASILEIOS SYMEONIDIS – HELENA KOVACS THE CAREER PATHS OF EARLY-STAGE RESEARCHERS IN THE CASE OF THE EUROPEAN DOCTORATE IN TEACHER EDUCATION	454

UGRAI JÁNOS¹

ÁGENSEK, STRUKTÚRÁK ÉS A PÁRHUZAMOS ÉLETVILÁGOK

Miért szükséges az iskolavárosok és a felekezeti
kultúrrégiók neveléstörténeti vizsgálata?

ABSZTRAKT

A jelen tanulmány egy kezdeti szakaszban álló, hosszabb távú neveléstörténeti kutatás kiindulópontjaként arra törekszik, hogy neveléstörténeti módszerekkel vizsgálja a megértés és a meg nem értés, a társadalmi töredezettség, izoláltság jelenségét egyháztörténeti eredetű, az iskolázás alakulásában megjelenő tendenciákat. A tanulmány kiindulópontja, hogy az emberek saját meggyőződésükkel egyfajta buborékot, zárt világot teremtenek maguk körül, amellyel együtt jár a másik meg nem értése, illetve az az érzet, hogy nem csupán a másik ember meggyőzése, de már a pusztán megszólítása is hiábavaló vagy felesleges, lehetetlen. Ez azt eredményezi, hogy az adott véleményközösségen belül kitermelődnek a saját ágensek, amelyekről reméli a kapcsolatteremtést a többi közösséggel. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy ez a törekvés nem túl sikeres. A tanulmány ennek okait az eddig kevésbé feltárt eltérő kulturális gyökerekre vezeti vissza. Magyarország tekintetében különösen igaz lehet ez a megállapítás, hiszen európai léptékkel egyedülálló erősséggel valósultak meg azok a szellemi és társadalmi jelenségek, amelyek töredezettséghez és többszörös rétegzettséghez vezettek, és elősegítették a már említett párhuzamos életvilágok megszilárdulását és az izolációt. A tanulmány e jelenségek és folyamatok eredetét egyháztörténeti jellegükben látja, így jutunk el a korábban említett kutatás kiindulópontjához és a tanulmány magvához.

Kulcsszavak: neveléstörténet, társadalomtörténet, oktatásszociológia, vallásszociológia

BEVEZETÉS

A Halász Gábor előtt tisztelgő írásom címe nem titkoltan az ünnepelt egyik tanulmányának továbbgondolása.² Ráadásul egy olyan tanulmányról van szó,

¹ Tokaj-Hegyalja Egyetem

² A tanulmányt a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjasaként, valamint a Tokaj-Hegyalja Egyetem Iskolavárosok Kutatóintézet kutatási programjának keretében készítettem. (U. J.)

aminek megszületéséhez némi közöm is van: 2015-ben felkérést kaptam a Hajnal István Körtől, hogy legyek az egyik szervezője a közel két évtized után ismét az oktatás társadalomtörténetét középpontba állító éves konferenciájuknak. Az alapkoncepció szerint Sasfi Csabával ketten szerveztük a program gerincét. Sasfi képviselte a társadalomtörténeti, én pedig a neveléstörténeti nézőpontot, s így próbáltuk garantálni a nevelés- és a történettudományi szakemberek közötti átjárást, a két diszciplína közötti párbeszéd intenzívebbé válását. Azt nem tudom, hogy a diskurzus végül mennyire vált élénkké (pláne tartóssá), mindenesetre a program a várakozáson felül vált gazdaggá és tudományközivé: szép számban jelentek meg, szerepeltek a konferencián neveléstörténészek és társadalomtörténészek egyaránt, miközben három napon át az iskolázás története állt a beszélgetések középpontjában (Sasfi, Ugrai 2017).

Ennek a konferenciának az egyik plenáris előadója – a kezdeményezésemre – Halász Gábor volt, aki Ágenssek és struktúrák... kezdetű címmel beszélt legkedvesebb témájáról, az oktatáskutatásról, valamint annak történeti beágyazottságairól, több értelemben is érvényesülő kettős természetéről (ti. elmélet- és gyakorlatorientáltságról, a kvalitatív és kvantitatív megközelítések kívánatos egyensúlyáról, az egyedi és az általános, a nemzeti és a nemzetközi térben zajló folyamatok egyaránt szemmel tartandó relevanciájáról) volt szó. Sokak figyelmét felkeltve választott ki olyan jelentős szakpolitikai témákat, amelyeknek a történeti gyökerei és a jelenkori következményei egyaránt húsba vágók, s egy társadalomtörténész számára is közvetlenül érthetők. Az egyik ilyen téma egy szerkezetpolitikai jellegzetesség, a magyar középfokú oktatásban meglehetősen sajátosan jelenlévő vegyes profilú szakközépiskola (ma: szakgimnázium) kialakulása volt. Emellett beszélt a nagy nemzetközi oktatáskutató szervezetek és felmérések nemzeti szakpolitikákra gyakorolt hatásáról, valamint a magyar oktatáspolitikában az ezredforduló után végbemenő, a nemzetközi térben meglehetősen atipikus recentralizációs folyamatokról – továbbá ezek egymásra hatásának strukturális meghatározottságáról (Halász 2017).

E cikk olvasóinak a számára nyilván kitalálható Halász Gábor gondolatmenetének lényege, miszerint az ágensek (egyének, miniszterek, meghatározó oktatáspolitikusok vagy az oktatásba beleszóló, egyéb szakpolitikai területet képviselő aktorok) aktivitása erősen kötött bizonyos nemzeti és nemzetközi strukturális elemek által. Így a közelmúltra nézve könnyedén értelmezhetők (sőt, esetenként némi ráhagyás mellett meg is jósolhatók) bizonyos fejlemények. Szemléletes példáját szolgáltatja a szerző ennek a „minden mindennel összefügg” jelenségnek, amikor részletezi: az utolsó államszocialista évtizedben fokozatosan decentralizálódó oktatásirányítás keretei között mind nagyobb tér jutott a kifejezetten oktatásfókuszú szakpolitikának, s ennek eredményeként az egyes gazdasági szakágazatoktól független vegyes profilú (szakmai és általános képzést

egyaránt biztosító) középiskola-típus kialakulásának. Majd a 2010-es évtizedben felerősödő recentralizáció meggyengítette az oktatás ágazati irányítását, aminek nyomán más szakminisztériumok formáltak igényt a saját hatáskörükbe tartozó szakképzés fölötti irányításra, s ez pedig profiltisztításra, s így végső soron, mint iskolatípust, visszaszorulásra készítette a szakközépiskolákat.

Persze a gondolatmenetet a tömörség kedvéért leegyszerűsítettem, de talán a lényegét nem fordítottam el: ágensek (egy-egy aktív cselekvők) és struktúrák (a mozgásteret az egyén személyétől függetlenül meghatározó tényezők) oly mértékben vannak egymásra utalva, hogy egyik a másik nélkül nem létezik. S persze ez azért nem akadályozza annak, hogy az utóbbiaknak legyen sokkal nagyobb szerepük.

A fentiekkel nem vitatkozva, inkább csak a kiegészítés szándékával emelnék be egy harmadik kifejezést ebbe a gondolatmenetbe. A címben párhuzamos életvilágokként jellemzem azt a jelenséget, miszerint az ágensek az őket körülvevő strukturális jellemzőkből egymástól olyannyira elütő halmazt érzékelnek, amely szerfölött megnehezíti közöttük a lelemibb szakpolitikai diskurzust is. Az alábbiakban az izolálódás egyik sajátosan magyar, ráadásul az oktatáspolitikára történetileg kiemelkedően intenzíven ható, máig jelentős befolyást gyakorló dimenzióját írom le. Egyúttal amellet érvelek, hogy ez a szellemi milió vagy kulturális kontextus nem pusztán a struktúrák egyik alkotóeleme (nem csupán egy a strukturális adottságok közül), hanem ezzel szemben önálló, az ágensekkel és a struktúrákkal azonos szinten elhelyezkedő, ráadásul a strukturális különbségek áthidalására alkalmas eszközök, fórumok, módszerek stb. alkalmazását eleve radikálisan megnehezítő szereplő az egyes társadalmi – így pl. oktatáspolitikai – fejlemények alakításának képletében.

A PÁRHUZAMOS ÉLETVILÁGOK JELENSÉGE

A minap egy jövőbeni kutatócsoport alapító munkamegbeszélésén vettem részt. Nem számítottam különösebb meglepetésre, mivel hitem szerint mindenféle kimenetelre (akár a projekt hamvában való elhalására is) fel voltam készülve. A terv ugyanis egy magyarországi térség vallási mentalitásában bekövetkező történeti alakulásának vizsgálatára vonatkozott. S mivel a már fél évezrede, kivételesen multikonfeszionális északkelet-magyarországi régióról, továbbá a kutatásba mindenféle felekezet részéről érkező egyháztörténész jelenlétéről volt szó, eredetileg is komoly kulturális különbségekkel lehetett számolni.

Ehhez képest is meghökkentő volt, hogy teljesen logikus és akceptálható érvek mentén már a vizsgálati időhatárok meghatározása sem sikerült. E ponton az olvasó ne szaktörténészi precizitást igénylő apró vitákra gondoljon. Az derült ki, hogy az érintett öt-hat felekezet mindegyike számára még 1918/20 (az I. világhá-

ború vége, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a trianoni döntés dátuma) sem megfelelő korszakhatár. Hogy a tervezett kezdődátumról, a protestánsok jogállását radikálisan megváltoztató II. József-féle türelmi rendeletről most ne is tegyünk említést. A munka nem akadt meg, mert a csoport az időhatárok „rugalmas kezelése” mellett döntött. Azaz lényegében lemondtunk a közös döntésről. Ezt most megtehettük, mert nem volt igazi tétje a kérdésnek. De belegondolni is rossz, hogy milyen parttalan vita kerekedett volna ki szigorú konszenzuskényszer esetén, és ez még csak az első, legalapvetőbb kérdés volt. Olyan volt ez, amire sok mindenre felkészülvén sem gondoltam volna, hogy fennakadást okozhat. Pedig akár számíthattam volna is rá. (Halász Gábor egyik kedvelt mondását idézem itt: Az lett volna a meglepő, ha nem így történik.)

Történészek körében közhely, hogy Európában egyedülállóan sokszínű felekezeti konstelláció állt elő Magyarországon (és Erdélyben). Térségünkben a reformációs–ellenreformációs küzdelmek nem vezettek olyan eredményre, amelynek nyomán bármelyik egyház monopol- vagy kvázi monopolhelyzetbe került volna. Ellenkezőleg: a Habsburg udvar minden erőfeszítésének dacára a Kárpát-medencében élők jelentős része a preferált római katolikus helyett más hitet követett. A vallási sokszínűség Kárpát-medencei mértéke, jellege és történeti értelemben vett folytonossága mai szemmel alig becsülhető akkori értékén, jelentőségén. Ma „csak” egy átlagos (bár azért a társadalmat igencsak sok feladattal szembesítő) multikulturális helyzetnek tűnik az, ami régen élet-halál kérdése volt. A vallás a polgári kor közepéig közvetlenül és igen nagymértékben határozta meg a mindennapokat.

A Kárpát-medencei multikonfesszionalitás mértékén és jellegén egyidejűleg több dolgot érthetünk. Egyrészt teljesen atipikus, hogy egy-egy társadalmat lényegi megszakítás nélkül, évszázadokon át ennyire sokféle felekezet tegyen töredezetté vagy színessé. Hazánkban az első hozzávetőleg megbízható adatok szerint legalább hat egyház rendelkezett legalább százezres nagyságrendű közösségekkel. Másrészt nem arról van szó, hogy egy vagy két domináns felekezet mellett néhány településen vagy körzetben szektás vagy kisegyházi körülmények között éltek a többiek. Az arányok sokatmondók: 1790-ben Magyarország, Erdély és a Partium népességének (Szlavónia, Horvátország és a Határőrvidék nélkül) 46,7%-a volt római katolikus, 7,5%-a görögkatolikus, 17,6 %-a görögkeleti vagy ortodox, 10,2%-a evangélikus és 16,4%-a református (Balogh, Gergely 1996: 149). Harmadrészt e felekezetek az ország számos térségében a szó fizikai értelmében egymástól nem elkülönülten éltek. Hanem egymás szomszédságában laktak, egymással találkoztak, beszéltek, dolgoztak. Adott esetben házasodhattak is a különböző felekezetű párok tagjai, bár ez korántsem volt olyan gyakori, minthogy inkább egymás Istenét, papját, vallását szídják a kocsmában vagy az útszélen. Mindenesetre nem feltétlenül éltek egy-egy egyház tagjai zárt tömbökben.

Ebből viszont nem következett semmiféle generálisabb kompromisszum. Ellenkezőleg: az egyes települések, körzetek vallási sokszínűsége a párhuzamos intézményhálózatok kifejlődését hozta maga után. Szabó István már 1941-ben leírta, hogy a vallásilag sokszínű településeken nem a primer társadalmi különbségek merevítették meg az érintkezési viszonyokat, hanem a felekezeti és társadalmi különbségek egybeesése. Eszerint az egyes emberek közötti rendi különbségektől élesebbek azok az eltérések, amelyek a felekezeti és az etnikai hovatartozásuk együttes hatásából következnek (Szabó 1941: 174, 236.). Makkai László négy évtizeddel később azt hangsúlyozta, hogy az ilyen vegyes vidékeken a tipikus foglalkozások űzésén keresztül is egyértelműen megragadható a felekezeti alapú tagolódás, elszigetelődés (Makkai 1983: 34–38).

Gyakorta előfordult, hogy egy-egy település néhány utcájában akár hat különböző templom is állt egymás szomszédságában – nemcsak nagyvárosokban (Pesten, Győrben vagy Miskolcon), hanem ennél lényegesen kisebb településeken is (pl. Gyula, Szentendre). De falvak egész sokasága rendelkezett három különböző felekezethez tartozó gyülekezettel. A különböző templomok önmagukban persze csak a hitélet színterei voltak, nem szavatolták volna az életvilágok bezáródását. Ehhez két fontos elemre volt szükség: a felekezeti színezetű intézményhálózatok kialakulására és elkülönült fejlődésére, valamint a helyenként nagyon erős térségi–regionális töredezettség rögzülésére. Alábbiakban e kettőnek a történeti gyökereiről szólok.

EGY KÜLÖNÖS KÖZJOGI HELYZET – A „PROTESTÁNS ARANYSZABADSÁG”

Bár a Buda felszabadítását követő száz évben állandósultak az udvar által ösztönzött katolizálási törekvések, azok a protestánsok kiűzését, áttérését vagy – például a csehországihoz fogható – elnémítását nem érték el. A „vértelen ellenreformáció” idején a hazai protestánsok nemcsak életben maradhattak, hanem szervezett kereteiket is megtarthatták. A törvény által engedélyezett helyeken tarthattak fenn templomot, iskolát. Működtethettek gimnáziumokat és akadémiákat, ám az ország egyetlen egyeteme megmaradt markánsan katolikus jellegűnek. Így a teljes értékű felsőoktatás miatt a peregrináció kiemelkedő jelentőségűvé vált a számukra: csak így tudták biztosítani saját elitjük utánpótlását. A peregrinációt ugyanakkor nemcsak kényszerként, hanem lehetőségként is megélhették. Naprakész kapcsolati hálót tartottak fenn a nyugat-európai tudósokkal, s importálni tudták a legújabb tudományos eredményeket, filozófiai, politikai stb. nézeteket is (Szögi 2017). Ez kulturális előnyt és sikerélményt biztosított a számukra a jobbára a saját egyetemükre bezárkózó, egzisztenciális nyugalomban élő, a Habsburg-kormányzathoz sokkal lojálisabb katolikusokkal szemben. Ezért sem siettek a pesti

egyetemre akkor, amikor az már megnyílt a számukra. A peregrináció ily módon a tartós – a 20. század közepéig vagy tán azon is túl ható – kulturális izolálódás egyik meghatározó tényezőjévé vált.

II. József türelmi rendelete révén a protestánsok jogilag csaknem – bizonyos érzékeny kivételektől eltekintve – egyenrangú polgárai lettek az országnak, mégis bizonyos értelemben kívülállók maradtak (Mályusz 1939). Nemcsak egyenjogúságot nyertek ugyanis, hanem majdnem korlátlan autonómiát is, s egyházi életüket, tanügyeiket önállóan irányíthatták. Döntéseiket az uralkodó pusztán tudomásul vette. Cserébe mindenféle állami támogatásról lemondtak, s ily módon az önállóságuk a teljes körű öfenntartás kényszerével párosult (Ugrai 2007).

A „protestáns arany szabadságnak” ez a modellje lényegében ismeretlen volt a 19. századi Európában. Hiszen a kisebbségben élő protestánsok sehol nem rendelkeztek ilyen széles mozgástérrel – és egyáltalán: a legtöbb európai ország vallásilag úgy homogenizálódott, hogy a kisebbségben ragadó felekezetek sehol nem értek el 10–15%-os társadalmi súlyt. (Kisebbségi körzetekben fordulhatott csak elő, hogy valamelyik vallási vagy etnikai kisebbség komolyabb súlyt képzett. Ilyenkor klasszikus zárvány- vagy szektajelenség érvényesült az adott településen vagy járásban – ám az ország egészében mindez nem befolyásolta érdemben a többségi–kisebbségi csoportok viszonyát.) A döntően protestáns térségekben pedig az állammal szoros szövetségben, helyenként szimbiózisban alakították életüket. Ennek eredményeként az államegyházi logikának megfelelően, az állammal párhuzamosan vagy azzal karöltve bürokratizálódtak az egyházi intézmények, struktúrák (Janz 1997).

Mind az üldözéssel járó 17–18. század, mind pedig a 19. századi „protestáns arany szabadság” következménye, hogy Magyarországon valójában túlzó leegyszerűsítés protestánsokról, de még protestáns egyházakról is beszélni. A porosz példa nyomán az 1840-es években, majd később is felmerülő uniótörekvések dacára nemhogy az evangélikusok és a reformátusok között nem jött létre valamiféle egység, de az egyes felekezeteken belül is határozott törésvonalak húzódtak (Kertész 1997). A reformátusok csupán 1881-től rendelkeznek országos szervezettel. Jóllehet az egységesítés csaknem állandó napirendi témává vált a kálvinisták diskurzusában, csak a 19. század végén vált tarthatatlanná a közös ügyek korábbi – sokszor archaikus, anarchikus – eljárásrendje (Balogh, Gergely 1996: 123–124).

Az evangélikus egyházigazgatás valamivel egységesebben működött, mint a református. Különösen a Béccsel szembeni jobbiztosítás érdekében, a vallás-séreلمي ügyekben jártak el összeszedettebben, közös erőt felmutatva. Már az 1820-as években felbukkannak a forrásokban a lutheránus „vezéremberek”, akik a véleményüket a kancellár elé terjesztették bizonyos vallás-séreلمي ügyekben. Már pusztán a „vezérember” elnevezés is bizonyos egyetértésre utal felekezeten belül, emellett pedig e vélemények megíratása, összegyűjtése s Bécsbe juttatása is az

összehangoltságnak a reformátusoknál nem tapasztalható szintjét sugallja. Ám ennek ellenére igazi áttörés itt is csak 1891-ben következett be, ekkor alakult meg a négy egyházkerület fölötti törvényes erővel rendelkező Országos Evangélikus Egyházegyetem (Balogh, Gergely 1996: 109–110).

Az egyház belső viszonyait mindkét felekezet esetében egyházkerületi szinten elkülönülve irányították és alakították. Az egymástól tisztos távolságot tartó evangélikus és református egyházkerületeken belül is eltérő erőviszonyok alakultak ki. Nem túlzás azt állítani, hogy ahány felekezet ahány egyházkerülete létezett, annyiféle változata fejlődött ki az egyházigazgatás belső struktúrájának, a dokumentálás rendjének, az intézmények finanszírozásának vagy épp az egyházkerület nagyobb iskolái tananyagának, szellemiségének.

Iskolázás terén az evangélikusok meg-megújuló kísérletet tettek a 19. század első felében a tartalmi és szervezeti egységesítésre, de Schedius Lajos 1806. évi tanterve bizonyos módosítások után csak 1842-ben vált – legalább papíron – közös szabállyá (Szelényi 1917: 99–102). A három hagyományos református iskolaközpont (Debrecen, Pápa, Sárospatak) viszont határozottan elkülönült egymástól. A kollégiumok saját partikulahálózatot működtettek, s egymástól független szerkezeti és tartalmi jellemzők mentén folytatták az oktatást. Így résziskolarendszereket képeztek, amelyek között nehéz volt az átjárás. Elkülönülésük nemcsak a tananyag vagy a kisiskolahálózat, hanem az intézmények finanszírozási háttere és társadalmi bázisa kapcsán is megmutatkozott (Ugrai 2007: 101–106). A kollégiumok között az átjárás, a közvetlen egymásra hatás mértéke minimális, az elszigetelődés viszont majdnem teljesen sikeres volt. Egy százalékot sem érte el azoknak a 19. század első felében aktív tiszáninneni lelkészeknek az aránya, akik Debrecenben tanultak. Ugyanígy szinte esélytelen volt a tiszántúli érvényesülésre az, aki Sárospatakon szerzett lelkészi végzettséget. Hasonló volt jellemző a professzorok és középiskolai tanárok körében: az 1781–1860 között a két kollégiumban szolgáló 103 tanár közül csak kettő született a rivális kollégium vonzáskörzetében.

Erre rímelő, nagyon izgalmas tanulságokkal járt Hegyi Ádám könyvtörténeti kutatása. Hegyi a bázeli egyetemnek a debreceni és a sárospataki kollégiumra gyakorolt olvasástörténeti hatását vizsgálta. Eredeti célkitűzése szerint a Bazel–Sárospatak–Debrecen háromszög kulturális–kommunikációs hálózatát kívánta megismerni. Valójában azonban a kapott eredmények tükrében helytállóbbnak tűnik, ha a Bazel–Debrecen és a Bazel–Sárospatak kétirányú viszonylatokról beszélünk, amelyeknek a szárai itthon nemigen kapcsolódtak össze. Természetesen a Bazelbe kikerült debreceni és sárospataki diákok megismerhették egymást, s azonos élményeket szerezhettek professzorokról, tanításokról vagy csak egyszerű, a Rajna-parti várost jellemző élethelyzetekről. Ám ezek a kulturális élmények a Sárospatak–Debrecen tengely mentén nem termékenyítették meg különösebben egymást. Bár a Bázelt a két magyarországi végponttal összekötő kapcsolatrendszer nem eredményezett

paradigmatikus különbségeket, mégis életben maradt ez a furcsa párhuzamosság. Ebbe nem fértek bele sem az egyeztetett könyvbeszerzések vagy épp a már beszerzett könyvekről szóló közös itthoni viták. Sárospatak és Debrecen között alig több mint 100 kilométer a távolság, míg Sárospatak és Bázél, illetve Debrecen és Bázél között 1300 kilométernyi. Mégis e két hosszú tengelyen majdnem ugyanúgy áramlottak az információk, mintha Debrecen és Sárospatak szintén további sok száz kilométernyi távolságra feküdt volna egymástól (Hegyi 2015: 106–151).

A II. József türelmi rendelete által biztosított jogok szinte teljes körű szabadságot biztosítottak tehát a protestánsoknak. Nemcsak az állammal (udvarral) és a katolikus egyházzal szemben élveztek igen széles körű autonómiát, hanem az egymással való koordináció, kooperáció is párját ritkítóan alacsony fokon rekedt meg. Saját pátriájában mindenki azt csinált, amit akart – summázhatjuk a protestáns arany szabadság lényegét némi (de csak némi) leegyszerűsítéssel.

A FELEKEZETI KULTÚRRÉGIÓ JELENSÉGE ÉS FOGALMI KÖRÜLHATÁROLÁSA

Mindez felerősítette a felekezeti színezetű regionális (térsegi) tagolódás jelenségét. Az egyazon felekezethez tartozó, aránylag közel élő hívek is sajátos térbeli tagolódás szerint különültek el, s alakítottak ki kulturálisan is számottevő különbségek mentén leírható sajátos miliót (Kovács 2019). Ez a felekezeti kultúrrégió. A kifejezést a magyar egyház- vagy társadalomtörténeti szakirodalom csak legújabban és óvatosan, mintegy mellékesen alkalmazza (Hegyi 2020: 87–88; Kovács 2020: 147), ezért fontos kitérnünk a fogalom körülhatárolására.

Feltételezzük tehát, hogy léteztek egymástól jól elkülönülő felekezeti kultúrrégiók. Ezek a valóságban a legtöbb helyen persze multikonfesszionális települések sokaságából álltak, ezzel együtt amikor felekezeti kultúrrégióról beszélünk, akkor szükségszerűen csak az adott földrajzi térség vizsgált felekezetéhez tartozó közösségeket (lelkeket és intézményeket) vesszük közvetlenül számításba. Ebből az következik, hogy az ország egy adott tájegysége egyszerre több felekezeti kultúrrégió része is volt – amennyiben vallásilag sokszínű tájegységről van szó.

Ily módon tehát az a nagyváros, amelyiknek a néhány utcás belvárosi körzetében öt–hat különböző vallású templom is megtalálható volt, minden bizonnyal legalább kettőnél több felekezeti kultúrrégióhoz tartozhatott. Felmerül a kérdés, hogy miért nem tehetünk automatikusan egyenlőségi jelet a templomok (tehát az adott településen, térségben aktív egyházak) és a térségben érvényesülő felekezeti kultúrrégiók száma közé. Nos ennek az az oka, hogy a templom léte és pusztán a vallásgyakorlás ténye nem elegendő a felekezeti kultúrrégió helyi működéséhez. Ahhoz felekezeti színezetű intézményrendszer szerveződésére, a formális és infor-

mális döntéshozatali mechanizmusuk kellő összetettségére, a szellemi és (például karitatív jellegű) közösségi élet felekezeti színezetű fórumaira van szükség. Ezen feltételek kiemelkedő eleme a felekezeti színezetű, összetett (tehát nem egy intézményből álló és nem is pusztán a vertikális struktúra egyetlen szintjén működő) iskolázás. Amennyiben ezek a feltételek egy településen, illetve egy térségben jelen voltak, úgy hosszasan lehetősége nyílt a korabeli értelmiségnek, hogy felekezeten belüli intézményekben élje le egész életét. Ebben az esetben megteremtődtek és egymással szemben záródtak a párhuzamos életvilágok – tehát a felekezeti kultúrrégió az adott térségben kifejtette hatását.

A felekezeti kultúrrégiók létének tettenérése, határaik megvonása nem könnyű feladat. Elvileg kétféle úton nyerhetünk tömeges mennyiségben olyan adatokat, amelyekből átfogó képet tudunk megrajzolni arra vonatkozóan, hogy az országban hol húzódtak felekezeti kultúrrégió-határok, illetve hogy az egyes térségekben pontosan hány felekezeti kultúrrégió is érvényesült. Egyfelől helytörténeti munkák és kutatások sokaságával, azok eredményeinek egymás mellé helyezésével képzelhető el idővel egy ilyen többrétegű országos térkép kidolgozása. Nagyon úgy tűnik azonban, hogy ez sajnos csak egy elvi lehetőség. A gyakorlat mást mutat: hiába nagyon gazdag különböző feldolgozásokban a helytörténetírás, a már megjelent művek és az akár jelenleg is futó kutatások részint rendkívül egyenlőtlen színvonalúak, részint pedig csaknem feltárhatatlanok egy-egy szisztematikus szintézis érdekében (Benda 2005). Hasonló mondható el a helyi viszonyok kulturális leképezésére elvileg alkalmas iskolatörténeti kutatásokról is: a mennyiségi lehetőségek nem vagy nem feltétlenül párosulnak olyan minőségi elemekkel, amelyek alapján egy ilyen speciális fókuszú, az ország egészére kiterjedő, teljességre törő kutatási probléma megoldását segítenék.

Ezért a másik kutatási irányt kell megfontolnunk: létezik-e olyan lehetőség, amely a másik irányból, „felülről”, azaz országos léptékben alkalmas a regionális viszonyok többé-kevésbé pontos meghatározására? A kérdés szintén nehéz, hiszen a megbízható országos összeírások, népszámlálások vagy a teljes körűen gyűjthető kutatási adatok leginkább csak akkortól állnak rendelkezésre, amikor a központi adminisztráció már képes volt legalább egy-egy ilyen nagy akció erejéig áttörni a regionális felekezeti (és egyéb: etnikai, nyelvi, rendi stb.) határokat. Sokáig úgy tűnt, a felekezeti különállás „fénykorából” nem rendelkezünk olyan adatbázissá alakítható forráscsoporttal, forrásokat termelő intézménnyel vagy társadalmi jelenséggel, amely a reprezentativitás igényével valamiféle teljes képet kínálhatna az ország megosztottságára vonatkozóan. Kissé tautologikus a megfogalmazás, de úgy tűnik, igaz: a párhuzamos életvilágok jelensége annyira erős Magyarországon az 1800-as évek legvégéig, hogy még objektív mérce sem nagyon akad e párhuzamos életvilágok elkülönülésének megragadására.

A REFORMKORI AKADÉMIA VIZSGÁLATÁNAK TANULSÁGAI

Mai ismereteim szerint egyetlenegy olyan intézmény létezett, amely még a magyarországi polgárosodás és szekularizáció kezdetén megkezdte működését, s mint ilyen a polgárosodás előtti korszakban nevelkedett, szocializálódott tagokat vett fel soraiba úgy, hogy kifejezetten törekedett az ország akkori szellemi életének sokszínűségét a tagság összeállításában és későbbi rekrutálásában megjeleníteni. Ez az intézmény az 1830 végétől működő Magyar Tudós Társaság. Azaz a mai Akadémia, amely a kezdetektől törekedett valamilyen érzékeny egyensúly fenntartásra, mégpedig számos tengely mentén. Így például igyekezett a földrajzi (területi) arányok megtartására, a felekezeti viszonyok tekintetében valamilyen méltányos egyensúly kialakítására, s egyéb szempontok (pl. tudományágak közötti vagy épp az egyes tudományágakon belül a paradigmák, irányzatok közötti arányok) érvényesítésére. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az Akadémia a tagok kiválasztásánál a kezdetektől a lehető legkörültekintőbben járt el, s megpróbálta mintegy leképezni a korabeli szellemi elit állapotát. Még hozzá úgy, hogy egyfajta egyensúlyozó mechanizmust működtetve a kisebbségben lévő tudományos köröknek és az egymással vitában álló tudományos véleményeknek is biztosított megjelenési lehetőségeket (R. Várkonyi 1975).

Az akadémikusok kollektív biográfiai vizsgálata tehát azt ígéri, hogy többek között a felekezeti kultúrrégiók határait is a korábbiaknál lényegesen precízebben tudjuk meghúzni. Ezt elősegíti a tény, miszerint Pest városa, mint a szellemi csúcselit kinevelésében elsöprő szerepet betöltő oktatási és kulturális centrum, inkább csak a 19. század közepétől vált csaknem megkerülhetetlenné. Előzőleg viszont teljes tudós karriernek egész sora körvonalazódhatott a főváros érintése nélkül (Ugrai 2022).

A reformkorban akadémikussá választottak születését, iskolázását, s pályafutását földrajzi helyekhez kötve világosan megfogalmazódik néhány következtetés. Az első bizonyítható tézis, hogy a korabeli szellemi elit szorosan kötődött felekezetéhez. Legtöbbjük életében mindvégig lényeges szerepet játszottak az egyházi intézmények. Nemcsak az iskolázásukban, hanem a pályafutásuk egészében is, hiszen egyház által fenntartott intézményekben dolgoztak, vagy az egyház működtetésében (is) elkötelezett főurak szolgálatában álltak. A 236 akadémikus közül mindössze legfeljebb 20–25 főről feltételezhetjük, hogy a vallási kötelekek lazává váltak életük során. Ebbe a kisebb halmazba lényegében kizárólag a reformkori Pest kulturális és politikai életét aktívan alakító értelmiségiek (publicisták, írók, költők, közművelődési szervezők, lapszerkesztők, valamilyen reformkori ügyet felkaroló tisztviselők, jogászok, politikusok) sorolhatók.

A második látványos jelenség a felekezeti tömbösödés. Egy-két kivételtől eltekintve mindenki a saját felekezetéhez tartozó iskolázásban részesült, s az életpálya

későbbi állomásai kapcsán is csak ritkán lépték át a konfesszionális határokat. A katolikusok számára eleve tiltott volt, hogy protestáns iskolát látogassanak, de fordítva is erős a felekezeti elkülönülés mértéke. Kazinczy Ferenc (1740–1812) példája, aki református létére állami hivatalt vállalt a kassai tankerületben, vagy az, hogy a szintén református Lassu István (1797–1852) statisztikus a budai udvari kamara tisztségviselője lett, meglehetősen párját ritkító eset volt. Igaz, a legkülönösebb a drámaíró Jakab István (1798–1876) története, akinek az édesapja református vallásának dacára a nagyváradi püspökség gazdatisztjeként kereste kenyerét, s így Jakab is katolikus iskolázásban részesült. Ezek és az ehhez hasonló kivételek azonban csupán 1,5–2%-nyi arányt képviselnek összesen. A katolikus–protestáns törésvonal kifejezetten élesnek látszik. De a protestáns tömbön belül az evangélikus–református határ kontúrvonalai is markánsak – jóllehet az egymás iskoláiban való tanulásnak (pl. a szepesi diákcsere révén) azért megvoltak a hagyományai.

A harmadik összefüggés talán a legmeglepőbb. Eszerint különösen a református felekezet esetében a belső határok is meglehetősen zártak voltak. Természetesen nem beszélhetünk a fizikai (földrajzi) mobilitás teljes hiányáról, ám ezzel együtt feltűnő, hogy milyen kicsi a református kultúrrégiók egymás közötti érintkezésének mértéke. Miközben az egyre jelentősebb mértékben növekvő, gyarapodó és az ország életében is egyre nagyobb szerepet játszó Pest elszívó hatása csaknem minden vidéki szellemi központra erőteljesen hatott, a vidéki protestáns kultúrrégiók egymással szemben ilyen vonzóerőt csak igen korlátozottan, elenyésző esetben tudtak kifejteni (Ugrai 2022).

Mindezek figyelembe vételével különösebb nehézség nélkül, szépen körvonalazható határok mentén megrajzolhatók a korabeli protestáns kultúrrégiók, s az azok által kinevelt (és esetleg felnőtt korban is eltartott) akadémikusok száma alapján e kultúrrégiók valamifajta sorrendje. A reformátusok részéről az erdélyi (20 fő), a debreceni (19 fő), a tiszáninneni (17 fő) és a Pápa és Komárom kettős központú észak-dunántúli kultúrrégió (12 fő) mellett létezett még egy ötödik (2 fő), amely az Alföld három iskolaközpontja (Kecskemét, Nagykőrös, Kiskunhalas) köré szerveződött.

Ezek közül az erdélyi és a debreceni református kultúrrégió szigorúan zártnak minősíthető: az itt tanuló későbbi akadémikusok jó eséllyel e térségben is futották be aktív pályájukat – más szóval az Akadémia tagságába jellemzően olyanok beválasztását engedték vagy ösztönözték, akik felnőtt életükben sem hagyták el a szűkebb pátriájukat. Ily módon e két kultúrrégiót megtartónak lehet nevezni: a szellemi csúcstelítig való eljutásnak nem volt feltétele, hogy a legjobbjaiak elköltözzenek pl. Pestre, viszont feltétele volt, hogy otthon, „körön belül” maradjanak.

A másik három református kultúrrégió jóval gyengébb és nyitottabb volt: kibocsátó típusú kultúrrégióként a kinevelt tudósok javarészt nem a régióban élve váltak az Akadémia tagjává, sőt az esetek többségében még a hazai tanulmányok megkoronázására is máshol (leginkább Debrecenben, netán Sárospatakon került

sor). A korabeli agyelszívásnak javarészt a vesztese volt, s így kibocsátónak minősíthető a Sárospatak központú tiszáninneri kultúrrégió is, ám az itteni mozgási irányok változatosabb képet vázolnak fel: Sárospatakon szívesen tanultak más kultúrrégióból érkező, később akadémikussá váló ifjak is, illetve olyanok is akadtak, akik életük utolsó szakaszára, a nyugdíjas (de tudományos szempontból még) aktív éveikre tértek vissza szülőföldjükre, Északkelet-Magyarország valamelyik nagyobb református gyülekezetébe. Ily módon ez a református kultúrrégió bizonyult a legnyitottabbnak.

Az evangélikusok részéről négy kultúrrégió különíthető el a reformkori akadémikusok kollektív biográfiai vizsgálatával. A legtöbben (14 fő) az észak-magyarországi, sok szellemi decentrummal rendelkező kultúrrégióhoz tartoztak. (Ez ekkoriban a Szepes–Eperjes–Kassa–Miskolc–Rozsnyó–Besztercebánya által határolt alakzatot jelentette.) A Győr és Sopron tengely köré szerveződő nyugat-dunántúli kultúrrégió 9, a pozsonyi 2, valamint a Szarvas–Mezőberény központú dél-alföldi szintén 2 akadémikust nevelt ki. (A pozsonyi evangélikus jogakadémián, valamint a szepességi líceumokban többen megfordultak, és eltöltöttek egy-két esztendőt. Az ő rövid és célzott tanulmányaikat azonban nem soroltam a fenti számokhoz, hanem külön kategóriaként, kultúrsziget-jelenségként kezeltem. Ennek részletezése messzire vezetne, külön tanulmányban fogok sort keríteni rá.) Ezek a református térségekhez képest nyitottabb, az egymás közötti mozgásokat jobban biztosító, ugyanakkor kivétel nélkül gyenge, kibocsátó típusú, tehát a szellemi csúcslitjét jó eséllyel elveszítő kultúrrégiók voltak (Ugrai 2022).

Jegyezzük meg e ponton, hogy az evangélikusok a reformkori Akadémián egyéb iskolázottsági és műveltségi mutatóikhoz képest valamelyest alulreprezentáltak voltak. Ennek az az oka, hogy a reformkori Magyar Tudós Társaság a tudományosság mellett igen nagy súlyt helyezett a magyar nyelv és a magyar nyelvű kultúra ápolására, illetve a magyar nyelvészek és irodalmárok bevalogatására. Ez pedig rontotta a javarészt német nyelvű evangélikus szellemi elit bekerülési esélyeit. A 19. század második felében ez a hatás kiegyenlítődőtt, részint a felvidéki evangélikusok asszimilációjával, részint pedig az MTA orvosi, mérnöki szaktudományok iránti fokozódó elköteleződésével.

FELEKEZETI KULTÚRRÉGIÓK ÉS ISKOLAVÁROSOK

– MINT ÚJ KUTATÁSI FELADAT

Láthattuk, a 19. század végéig az ország lakosságának mintegy negyedét kitevő protestánsok saját egyházukon belül sem valósítottak meg szoros koordinációt. Felekezetenként és térségenként egyaránt saját útjaikat járták. Jóllehet nehéz, de mégsem lehetetlen olyan vizsgálati terepet választani, amelyben kimutatható az,

hogy a különutak stratégiája milyen egyértelmű regionális határvonalak rögzüléséhez vezetett. Egyéb társadalom- vagy kultúrtörténeti adalékok pedig különösen látványosan illusztrálják, alátámasztják ezt a zártságot. Ugyanakkor az akadémikusok kollektív biográfiai vizsgálatával az is érzékelhetővé vált, hogy egy-egy felekezeti kultúrrégió belső szerkezete sem feltétlenül hasonlított a másikra. Miközben a Tiszántúli Református Egyházkerületben szinte teljesen megkerülhetetlen volt Debrecen (pontosabban az ottani híres kollégium); Északkelet-Magyarországon Sárospatak szellemi centrum-szerepét némileg már elhomályosította a gyorsan fejlődő, szintén erősen református jellegű Miskolc. A Nyugat-Dunántúlon Pápa és Komárom, az Alföldön a már említett három mezőváros, Erdélyben pedig Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely; az evangélikusok részéről pedig minden kultúrrégióban legalább két, de inkább több regionális decentrum versengése (netán: egymást kiegészítő fejlődése?) figyelhető meg. Ma még számomra nem megválaszolható kérdés: mindez azt jelenti-e, hogy nemcsak a felekezeti kultúrrégiók képeztek egymáshoz képest önálló életvilágokat, hanem vajon egy-egy felekezeti kultúrrégióon belül is kialakultak a decentrumok körül párhuzamos életvilágok?

Ráadásul eddig még szót sem ejtettünk az ország lakosságának felét kitevő római katolikusokról. Esetükben a felekezeti kultúrrégiók elkülönítése, a határvonalak meghúzása komoly nehézséget okoz. Aligha kétséges, hogy római katolikus kultúrrégiók is léteztek: más a hangulata mondjuk Vácnak és Egernek, Veszprémnek és Pécsnek. Ám a katolikus értelmiség földrajzi hovatartozását két olyan tényező is markánsan befolyásolta, amellyel a protestánsok esetében nem kell számolnunk. Egyfelől az egész római katolikus egyház felülről vezérelt volt, így a felnőtt szolgálattevők (papok, főpapok, tanárok) minden egyes lakhely- és szolgálati helyváltoztatása esetén mérlegelnünk kellene, hogy a mögött milyen mértékben húzódott felettesi (püspöki, érseki, pápai) döntés, illetve milyen mértékben ösztönözte ezt a vezetői döntést az illető személyes ambíciója, kérése. Ez egy kollektív biográfiai alapú vizsgálatnál lényegében lehetetlen feladat. Márpedig enélkül nehéz megítélni valamelyik kultúrrégió vonzerejének nagyságát és az illető adott kultúrrégióba való beépültségének a mértékét.

Másfelől a katolikus egyházon belül külön, nevezünk így: kolostortereket képeztek a szerzetesrendek, amelyek saját intézményhálózatot tartottak fenn. Ezek a – főként – piarista, ciszterci, bencés intézmények földrajzilag ugyan szórta helyezkedtek el, de a felsorolt rendek bevett gyakorlata volt, hogy a náluk tanulót, valamint a rendházaikban tanító tanárokat, illetve a szolgáló szerzeteseket életük során több rendházban is foglalkoztatták. Kérdés, hogy ezek a néhány esztendősen jelenlétek egymástól földrajzilag távol eső, de ugyanazon szerzetesi rend szabályai szerint megszervezett intézményekben milyen mértékben jelentett az adott kultúrrégió (vagy körzet) szellemi életébe való bekapcsolódást. Vagy ezekben az esetekben is

a párhuzamos életvilágok további, belső tagolódásáról, még több kisebb zárvány működéséről kell inkább beszélnünk?

A fentiekben felvetett problémák és kérdések megítélésem szerint egy új kutatási program szükségességét vetik fel. A magyar oktatás és kultúra története európai mércével mérve is egészen sajátosan töredezett és rétegzett volt, amelynek a következményeivel máig nem vetettünk kellő mértékben számot. Az állami (szekularizált vagy legalábbis szekularizációra törekvő) oktatás- és társadalompolitika megszületéséig tartó időszakra s az azt követő másfél évszázadra vonatkozóan egyaránt csupán mint egy, egyfajta megbúvó, mellékes aspektusként pillantunk erre a meglehetősen végtelen kulturális elszigetelődésre. Ennek nyomán a tankötelezettségre épülő oktatási rendszer körüli csatározásokat, az abban újra meg újra fellángoló, a kultúrharc különböző dimenzióit felvillantó folyamataiban is legfeljebb csak egy megoldandó strukturális elemként azonosítjuk a problémát, miszerint a felek nem értik egymást, adott esetben mást értenek ugyanazon szavak, összefüggések stb. alatt.

Pedig ennek, ahogy láthattuk, nemcsak regionális alapon, hanem egyetlen térségben, sőt egyetlen városban is súlyos kulturális okai lehetnek. Nem pusztán kommunikációs vagy metodikai alapon megoldható kérdésekről, hanem eltérő világképekről és persze eltérő értékekről, érdekekről beszélhetünk. Mindezeknek az értő beazonosítása, majd ezeknek a maguk formájában lényegében egységes narratíváknak az egymáshoz illesztése, csiszolása elképzelhetetlen a hangsúlyozottan összehasonlító jellegű, de alapvetően mégis mikro- és mezo-szintű nevelés- és művelődéstörténeti vizsgálódások nélkül. Nagyon úgy tűnik, a felekezeti kultúrrégiók egymáshoz való viszonya és belső struktúrája, egy-egy iskolavárosnak (szellemi centrumnak) a több – az adott földrajzi térben párhuzamosan érvényesülő – felekezeti kultúrrégió általi érintettsége vagy épp egy iskolavárosnak az adott felekezeti kultúrrégióban betöltött változó szerepe mind-mind olyan tényező, amelyekre eddig az indokoltnál kevesebb figyelem jutott. Márpedig ezek az összefüggések nemcsak történeti tanulságokkal kecsegtetnek, hanem napjaink oktatáskutatásában vagy szociológiai tudásában is kulcsszerepet tölthetnek be.³

ÖSSZEGZÉS

³ Ebből a megfontolásból kezdeményeztem sikerrel, hogy az újonnan alapított, sárospataki Tokaj-Hegyalja Egyetemen létesítsünk Iskolavárosok Kutatóintézetet. A Kutatóintézet egyelőre két projektet tervez párhuzamosan kivitelezni: egy Sárospatak-fókuszú iskolavároskutatást, valamint *Iskolavárosok és háttországuk* címmel egy protestáns felekezeti kultúrrégiók összehasonlítását megalapozó mezoszintű kutatási programot.

Buborékokban élünk. Talán túlságosan is sokszor szembesülünk ezzel a felismeréssel, s olyan, mintha hiábavaló volna a felismerés, hisz így is, úgy is tehetetlenek vagyunk. A buborékokban élés a másik meg nem értésével párosul, sőt egy idő után azzal az érzettel, miszerint a másik megszólítása egyenesen lehetetlen vagy épp teljesen felesleges volna. Így minden halmaz kitermeli magának a saját ágenseit, s az adott strukturális keretek között ezekre az ágensekre hagyatkozva reméli az árkok betemetését, a hidak megépítését.

Ám ez a stratégia nem tűnik minden kétséget kizáróan sikeresnek. Ennek a sikertelenségnek vagy zaklatottságnak olyan kulturális gyökerei vannak, amelyre eddig talán kevés figyelem összpontosult. Hazánk múltjában európai léptékekkel egyedülálló intenzitással érvényesültek azok a töredezettséget és sokszoros rétegzettséget okozó szellemi és társadalmi jelenségek, amelyek e párhuzamos életvilágok rögzülését és izolációját segítették elő. E jelenségek és folyamatok alapvetően egyház történeti eredetűek, de leginkább az iskolázás alakulásán, tehát neveléstörténeti módszerekkel érhetőek tetten. És mentalitástörténeti jellegű, közvetett hatásaik is elsődlegesen az oktatáson, az oktatási rendszeren csapódtak le – a 20-21. században, azaz akkor is, amikor elvileg az egyházak már nem kiemelkedő főszereplői az oktatáspolitikai aktivitásoknak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balogh Margit; Gergely Jenő 1996. *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Kronológia*. História, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Benda Gyula 2005. „A helytörténetírás feladatai.” *Korall*, 21. évf., 22. sz. 5–11.
- Halász Gábor 2017. *Ágensek és struktúrák: a magyar oktatási rendszer néhány jelentősebb változása az elmúlt évtizedekben*. In: Sasfi Csaba; Ugrai János (szerk.) *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest
- Hegyí Ádám 2015. *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen
- Hegyí Ádám 2020. *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár? Példák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáraitra a 18–19. század fordulóján*. In: Dóbké Ágnes (szerk.): *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*. Reciti Kiadó, Budapest
- Janz, Oliver: *Kirche, Staat und Bürgertum in Preussen. Pfarrhaus und Pfarrerschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. 1997. In: Schorn-Schütte, Luise; Sparn, Walter (Hrsg.) *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*, Stuttgart–Berlin–Köln

- Kertész Botond 1997. „Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években.” *Protestáns Szemle*, 59. évf., 4.sz. 5–41.
- Kovács I. Gábor 2019. *A magyarországi tudáselitiek (1848–1944) és a felekezeti-művelődési alakzatok*. In: Kiss Réka; Lányi Gábor (szerk.) *HIT 2018. Hagyomány, identitás, történelem*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Kovács I. Gábor 2019. „Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje.” *Magyar Tudomány*, 180. évf., 6.sz. 804–812.
- Makkai László, dr.; Böszörményi Ede, dr. 1983. *A reformátusok és a reformátusság a magyarországi kapitalista társadalomban*. In: Bartha Tibor; Makkai László (szerk.) *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867–1978 közötti történetéből. Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből a négyszáz éves jubileum alkalmából V. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest*
- Mályusz Elemér 1939. *A türelmi rendelet. II. József és a magyarországi protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest
- R. Várkonyi Ágnes 1975. *A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831*. In: Vörös Antal (szerk.) *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sasfi Csaba; Ugrai János (szerk.) 2017. *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. Rendi társadalom – polgári társadalom 29*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat [Akadémiai Kiadó1990., Reprint], Budapest
- Szelényi Ödön 1917. *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra*. Grafikai Műintézet Wigand K. F., , Pozsony, 91–92.
- Szögi László: 2017. „A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai.” *Per Aspera ad Astra*, 4. évf., 1–2. sz. 166–184.
- Ugrai János 2007. *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. L'Harmattan, Budapest
- Ugrai János 2022. „Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcselit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága.” *Tér és Társadalom*, 36. évf., 1.sz. 40–58.